

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 136
(18256)

2012 чылдың
ноябрь 22,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Интител-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

"ЧОНАР-ДАШ" ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

• Бүгү-делегейниң телевидение хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралдан

Дүүн, ноябрь 21-де, Кызылга Парлалга бажыңының хуралдаар залына Бүгү-делегейниң телевидение хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа телерадиожурналистерден аңгыда, республиканың электроннуг парлалгазының төлээлери, Тыва телевидение болгаш радионун хоочуннары, чалаткан аалчылар киришкен.

Артур Чымбал-оолду шаңнап тур.

Байырлыг хуралды РФ-тиң Журналистер төлөөлү Тывада регионалдыг салбырларның даргазы Хеймер-оол Ооржак таш, чыл дургузунда телевидение радионун ажылдакчыларының кылып турган ажылының дугайында долчу келди кылып, чогуур үнелелди берген. Соонда Тыва Республиканың Баштыңы аңаа Даргазы Ш.В.Кара-оолдун аңаа ТР-ниң Информатизация болгаш аал-ямызының мурнундан сайыт аңаа Натсак байыр чедирген.

Хүндүлүг өңүктөр! Силер бүгүдөгү делегейниң телевидение хүнү-биле чедирип тур бис. Силерниң профессионалдыг байырларыңар дээрже, бир дугаа-да, амгы делегейде телевидениениң ажыкчыл уруг ролун үнелеп көрүп турар бадыткалы-дыр. Кижилер төрелгетениниң турар кайгамчык уруг айтырыгы-ны шитпирлээринге, тодаргайлаарга, демниг чорукту, айыыл чок куту бажыгларынга, культуруг харылдары калбартырынга, эп-сеткил шытырылганын күштелдиреринге телевидение канчаар-даа аажок уруг үлүүнүп турар.

Тыва телевидениениң төөгүзү 1966 чылда башталган. Бөгүн ол бедик утка-шынарлыг медиаларны үндүрүп, чидиг социалдыг тургузуп турар амгы шагның бүдүрүлгө индустриязы апарган. Ол аңаа чыгыс бодалдыг кижилерлиг

коллективтерниң — журналистерниң, режиссерларның, операторларның, монтажерларның — кадрда болгаш ооң артында хөй кижилерниң күш-ажылының түннели-дир. Амгы үениң тележурналистиказы шалкын медээлер-биле, чогаадыкчы туруш-биле,

Тыва телевидениениң хоочуну
Д.Д. Сотпа.

эфирже үндүрген чүүл бүрүзү, сөс бүрүзү дээш бедик харысалгага даянып турар.

Телевидениениң хүндүлүг ажылдакчылары, ооң хоочуннары! Бо кайгамчык хүнде сеткилдин ханызындан изиг байыр чедирерин чөпшээр көрүңер. Кезээде болушкуннарның төвүңгө чоруп, амыдыралдың бүгү талаларын чедиштир көргүзерин, солун, ажыктыг дамчыдылгаларны дамчыдарын күзедивис. Чаа-чаа чогаадыкчы чедишкени, амыр-тайбыңны, аас-кежикти күзедивис. Байырларыңар-биле!

Тыва телевидениениң болгаш радионун сайзырал-хөгжүлдизинге кирип келген, үнелеп четтинмес уруг үлүг-хуузу дээш бо адырның хоочуннары Дыдыл Давааевна Сотпа, Ольга Алексеевна Малановага ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының хүндүлүг ол бижиктерин сайыт тыпсып, боодал чечектерни сөңнээн.

Улаштыр байырлыг хуралдың эң-не солун кезээ — профессионалдык журналистерниң "Чонар-даш-демир-үжүк" мөөрейиниң тиилекчилериниң шаңналы эгелээн. Бо чылын чаа чүүл мөөрейде немешкен — "Эң эки интернет-сайт" деп чаа номинацияны тургускан. 2012 чылдың түннели-биле бо номинацияга тиилекчи Тываның күрүнө филармониязының интернет-сайты болган. Шаңналды филармонияның директору Игорь Дулуш хүлээп алгаш, өөрүп четтиргенин илеретпишаан, моон соңгаар-даа артистер биле журналистерниң сырый харылзаалыг ажылдаарын күзээн.

Жюри кезигү Тыва радионун хоочуну, чогаалчы Лидия Иргит коллегаларыңа байыр чедирип, сөс алгаш, бо чылгы конкурска хөй ажылдар киргенин, ону жюри үш хүннүң дургузунда сайгарып, шилип келгенин демдеглээш, тиилекчилерге дипломнарны тывыскаан. Орус дылда "Эң эки радиопрограмма" номинацияга ийи тиилекчини илереткен: Ольга Лозовикованың бичии уругларга күш дөгээринге удур программасы ("Голос Азии") база "Автордио Кызылдың" медээлери. Тыва дылда "Эң эки радиопрограмма" номинацияның тиилекчизи Дамба-Доржу Ынаалайның Тываның Улустун хөөмейжизи, Россияның алдарлыг артизи Кайгал-оол Ховалыгының 50 харлаанынга тураскааткан дамчыдылгасы деп түннээн. Орус дылда "Эң эки телепрограмма" ийи тиилекчилиг болган: "Хранитель времени" (КТРК "Тыва" Саяна Өндүр) база "Новости" (ТК "Новый век"). Ол-ла номинацияга тыва дылда тиилекчи — "Шагаа-биле чолукшуулу!" дамчыдылга (КТРК "Тыва" Артур Чамбал-оол). "Эң эки информациялыг сюжет" — "Эртемен Г.Н.Курбатский дугайында сюжет" (Аяна Лама КТРК "Тыва"). Тыва дылда ол номинацияга тиилекчи — Лара Хомушку (Дерзиг-Аксынга үер дугайында дамчыдылга, КТРК "Тыва"). "Эң эки репортер" — Виктория Тасоол (тыва хүреш дугайында, КТРК "Тыва"). "Эң эки теле-башкарыкчы" дээш Оюмаа Көшкендей (КТРК "Тыва") база Роланда Казачакова (ТК "Новый век") олар болган.

Байырлалды Р.Кенденбил аттыг уругларның уран чүүл школазының өөреникчилериниң болгаш башкыларының белеткээни концерт каастаан.

Светлана БАЛЧЫР.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сурагыг балет артизи, бүгү делегейге билдингир чурукчу Надя Рушеваның авазы Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушевага төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирген.

Тыва балеттиң үндөзилекчизи, адын делегей культуразының эртинезинче кирип бижээн Надя Рушеваның авазы Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева 86 харлаанын демдегеп турар.

Москваның Кавказ бульварында ооң бичии квартиразының телефону эртен даң бажындан медээлеп келген. Наталья Дойдаловнага байыр чедирип, чаңгыс чер-чурт-туглары, Рушеветерниң төрелдери, өңүктери, уруу Надяның эш-өөрү долгал турганнар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база байыр чедирип, бүгү-ле эки чүүлдерни, бажыг кадыкшылды, идепкейлиг, ажыл-ишчи болуп кезээде артарын күзээн. "Наталья Дойдаловна — Тываның уран чүүлүн сайзырадырынга эгээртинмес салышкынны кириген кайгамчык кижилер. Ында ие кижиниң изиг ынакшылының сиңниккенин, бистиң шупту-вустун хүндүлээривис, чогаадыкчы ажылы республиканың национал чоргааралы апарган уруу Надя Рушеваның тураскаалынга шынчызын магадаар мен" — деп, Чазак Даргазы бижип турар.

Наталья Дойдаловна Москвада чааскаан чурттап оор, ооң караа шуут четпестээн. Ынчалза-даа төрелдери, эш-өөрү аңаа доктаамал кээп, дузаны чедирип турар. Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол Тываның Москвада төлээ чериниң удуртулгазындан олче кичээңгей доктаамал салырын, эргежок чугула дузаны чедирип турарын дилээн.

Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева 1926 чылдың ноябрь 20-де Тываның Сесерлиг суурга төрүттүнген. 1942 чылда ол балет бөлүгүнө кирип алган, аңаа Москваның сурагыг балетмейстери А.В. Шатин башкылап турган. Тыва национал аялгаларга үдеткен танцыны ол бодунун өөреникчилери-биле кады тургускан. Наталья Ажыкмаа "Ээлдек шыңгырааш" деп кайгамчык танцының солизи апарган.

1950 чылда аныяк өг-бүлени Моол Арат Республикаже, Улан-Баторнун опера болгаш балет театрыңче чоруткан. Николай Рушев театрың чурукчузу апарган, а Наталья Ажыкмаа — балетмейстер башкы. Аңаа 1952 чылдың январь 31-де кыс уруг төрүттүнген. Ону Надя деп адаан, моол мерген угаанныг, оларның таныыры бир кижилер аңаа Найдан деп ат тывыскаан, ол дээрже "Мөңгө чурттаар" дээн сөс болган. Ол чылдың чайынында олар Москваже көжүп келгенин. Бичии Надяның ат-алдары 12 харлыында-ла нептерей берген. 1964 чылда ооң бир дугааргы делгелгези "Юность" журналдың редакциязынга болган.

1960 чылдарның ортандан Н.Д. Ажыкмаа-Рушева Москваның телевидение төвүңгө, ооң соонда Төп телевидениениң уран чүүл-декорация комбинатында, 1971 чылда Москваның инженер-физика институтунга өөрөдигле мастери болуп ажылдаан. Ооң салым-хуузу аар, берге шыгалдалары аңаа онааган. 1969 чылда салым-чаяанныг уруу Надя чок апарган, 1975 чылда өөнүң ээзи Николай Константинович Рушев мөчээн. Чоок кижилерин оксунда-да, ооң холу салдырмаан. Надяның чуруктарының делгелгезин органиастаар, ооң кылган ажылдарын арттырар дээш хөй күштү үндүрген, уруунун чогаадыкчы ажылын пропагандаларын амдаа уламчылап турар. 1994 чылда Наталья Дойдаловна Надя Рушеваның дыка хөй чуруктарын А.С. Пушкинниң күрүнө музейинге дамчыдып берген.

ТР-ниң албан-езузуң сайтызындан.

СОНУУРГААННАРГА — ӨӨРЕДИЛГЕ

«2012-2014 чылдарда чаа эгелеп чоруур арат-фермер ажил-агыйлыгларга дузаламчы» деп программаны боттандырамынче кордап турар киржикчилерниң дилээ-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы болгаш Красноярскиниң аграр университетиниң Тывада кадрлар белеткээр болгаш мергежил бедидер төвүнүн башкылары ам база катап «Арат-фермер ажил-агыйын организаастаары» деп курсту 72 шак дургузунда эрттирген.

«Арат-фермер ажил-агыйын организаастаары» деп мергежил бедидериниң баштайгы курстарын октябрь айның эгезинде өөреткен. Ол ынчан эрткен курстарга бир кожуундан 5-5 кижича чорудары көрдүнгөн турган-даа болза, келген улустун саны эвээш болган. А бо удаада чон боттары дилээш өөренип турарын бодаарга, ук программага киржир күзелдиглерге бо ышкаш курстарның ужур-дузаны улуг рольду ойнааны чугаажок. Болуп эрткен курстарга мөөрейге киржириниң негелдерин таныштыраары-биле Красноярскиниң аграр университетиниң Тывада кадрлар белеткээр болгаш мергежил бедидер төвүнүн башкылары, Көдээ ажил-агый банкызының болгаш Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистери лекциялар номчуп, сайыт Самойлов боду база беседалар эрттирген.

«Программаның мөөрейинге киржир күзелдиг кордакчының көдээ ажил-агый талазы-биле эртемниг болуру албан эвес-даа болза, «Арат-фермер ажил-агыйын организаастаары» деп билиг бедидериниң курстарын эрткен деп шыңзылгалыг болуру албан. А көдээ ажил-агый талазы-биле эртемниг улус ук курстарны эртери албан эвес, ынчалза-даа мөөрейге киржириниң билдинмес айтырыгларын тодарадып алыры-биле бо

курстарга өөренири артык эвес.

Мөөрейге киржир күзелдиглериниң сагыыр ужурлуг дүрүмнери-ле хөй. Оларның аразында кол-ла чүүл — кордакчы кижиниң боду (хуу азы хөлезилээн) черлиг болуру. А бир эвес чери чок кижича болза, черден садып алгаш, азы хуусаалыг үе иштинде черни хөлезилеп алгаш, киришкени дээр. Ол ышкаш хөй чээли акша ап турган азы ону төлээрде үе-шаанда төлөвейн турганнарны база хынап көрүп турар. «Өг-бүлениң арат-фермер ажил-агыйын сайзырадырынга деткимче» деп программаның киржикчизи боду эвээш санын-даа болза, хуу мал-маганныг, ону 1 чылдан эвээш эвес чыл мал-даан болуру албан. Бо программаже өг-бүлө фермазын сайзырадыр дээш мал бажын немей тып алыр, азы мал чеми белеткээриниң техниказын садып алыр дээн сорулгалыг улус киржип болур. Арат-фермер ажил-агыйын ажыдып турар, мөөрейни ажып эртипкен удуртукчу 500 муңдан 3 млн. 500 муң рубль түнүг акшага чедир ап болур эргелиг. Алыр деп турар акшазының түнү план-төлөвилелде шын саннаттыг болур. Акшаны алган соонда саткан чүүлдерин шуптузун чогуур черлерге отчеттаар. Ол акша кандыг-бир өске чарыгдалче кирген болур болза, өскээр чарыгдан акшаны катап күрүнеге эгидер апаар. Мындыг

хевирлиг негелделерге чыгган документилери дүүшпейн турар киржикчи ынаар кордаан ажы чок деп болур.

Курстар үезинде беседаларга өөренип келгеннерден мөөрейге киржириниң чугула документилериниң билдинмес чүүлдеринге айтырыглар хөй тургустунган. Оон аңгыда кандыг-кандыг чонга ажык-тыг цехтер ажыдып ап болурунун дугайында база эвээш эвес катап чугаалашкан. Чижээ, бодунун арат-фермер ажил-агыйын сайзырадып, сүткүр уксаалыг бода малды көвүдөдир саткаш, малдың элбек сүдүн саап тургаш, сүт болбаазырадыр цех ажыдып алыры бо үеде эң-не орулгалыг бизнес-териниң бирээзи болур. Чүге ынчаар санап турарыл дээрге, Тывада сүт болбаазырадыр цехтериниң эвээжи-биле чурттакчы чонун хөй кезин соңгаартан ажырып эккелген сүттерни садып ижип турар. Сүт дээрге өг-бүлө бүрүзүнүн хлеб-биле дөмей хүн бүрүде садып ижер суксун чеми болгаш, ону садып үндүрери дүрген.

Шыңзылгалы холга алган. Бо курстарны эрткен кижича бүрүзү мөөрейни дораан эрте бээр дээрзи база болдунмас, чүге дизе шупту чүүл негелде езугаар боттаныр дээрзин курстар үезинде чогуур черлериниң специалистеринден кончуг эки дыңнаан силер. Ынчангаш мөөрейге киржирде хамык документилерни четчелээш, «план-төлөвилелдерини» алыр дээн акшаларынарга дүүштүр санап кылып тургаш, келир үеде республикавыстың чурттакчы чонунга улуг ажык-дузалыг ажылдарны кылып чорудар сорулга-биле база сонугалдыг бурунгаар көрүш-биле киржириниң күзөдими! — деп, Тываның көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды С.Х. Монгуш демдеглээн.

Оон аңгыда арат-фермер ажил-агыйлыгларга моон-даа соңгаар бо ышкаш немелде билиг бедидериниң курстарын үргүлчү эрттирип турары Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызында шиитпирлеттинген. Ам дараазында январь айда база уксаалыг малды тарып боозадырының ажил-агыйының дугайында курстар эртер. Тывага чүгле сээр болгаш бода мал сайзырадылганын чорудар эвес, а шыдаар хире арат-фермер ажылдыглар чорудуп турар ажылы-биле чергелештир дагаа, кас, хаван болгаш кодан азыраар бичии цехтерни чоорту ажыдарын база өөренип көөр апаар дээрзин сайыт демдеглээн.

Сайсуу ХЕРТЕК.

КОНКУРСТУҢ ТЕРГИИННЕРИ

Ноябрь 14-те 2012 чылдың дургузунда федералдыг орук ажил-агыйының дугайында чырыдып турган массалыг информация чепсектериниң тергин дээн журналистеринге Федералдыг орук агентлининиң федералдыг күрүне албан чери «Енисей-М-54» автомобиль оруунун Тыва Республикада эргелелин удуртулганы шаңнал-макталдарны тывыскан. Конкурстун организатору, «Енисей-М-54» федералдыг оруктун эргелелин ажилдакчылары база оон даргазы Андрей Кок шупту корреспондентилерге ук конкурска идепкейлиг киришкени дээш четтиргенин илери, дараазында чүүлду чугаалаан: «Бистиң албан чери чаа-чаа оруктарны ажылгалче кирип, чаартылга, септелге ажылдарын доктаамал чорудуп турар, а ол болушкуннар дугайында чурттакчы чон солун-сеткүүл, радио, телевидение таварыштыр билип алыр. Республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле баштайгы кады ажылда-жылгавыс үре-түннелдиг болганынга өөрүп, моон-даа сонгаар силерниң-даа, бистиң-даа ажил-иживиске чедиинкинерин күзөдими».

Конкурска ниитизи-биле 34 ажилдарның авторлары киришкен. Конкурстун материалдарын «Орук ажил-агыйы» болгаш «Бистиң үениң кижилери» деп ийи номинацияга чарган. Ажилдарны Тыва Рес-

публиканың билдингир журналистери болгаш «М-54» эргелелингиң специалистери үнелеп көргөн.

«Тувинская правда» солунун корреспондентилери Алдын-оол Ондар биле Антон Посохин «Орук ажил-агыйы» деп номинацияның тиилекчилери болган. Ол-ла номинацияга «Новый век» телеканалдың корреспондентизи Дмитрий Кривж биле КТРК «Тываның» тускай корреспондентизи Лара Хомушжу шаңналдарга төлөптүг болганнар. Радио-дамчыдылгалар аразында КТРК «Тыва» радио-дамчыдылгалар студиязының редактору Дамба-Доржу Ынаалайның «Төрзөн Тывама» деп дамчыдылганы дээди үнелелди алган.

«Бистиң үениң кижилери» деп номинацияга «Шын» солунун корреспондентизи Азияна Тау «Орук тудары — буянын үүл» деп очеркти бижээш, тиилекчи болган.

Хөй санныг конкурс материалдарны бергени дээш КТРК «Тываның» тыва дыл кырында «Медээлер» албан-ажылын тускай шаңнаан. Тиилекчилерге өртекти шаңналдарны болгаш дипломнарны тывыскан. Журналист кижиниң хүн бүрүде ажил-чорудулгазын чугула херек санныг фотоаппараттары, сөөлгү моделин iPad-тарын, ноутбуктарын алган корреспондентилерниң алган шаңналдарынаг сеткили таарзын-ганы чугаажок.

Бистиң корр.

Хүннүн медээ

СУМУЛАРДА — АНЫЯК ЭМЧИЛЕР

Тываның көдээ эмнелгелери чыл төнчү чедир 211 аныяк эмчи-биле хандыртынар. Республиканың Чазааның доктаалы-биле 2012 медицина албан черлеринге ажылдаар эмчилерниң даңзын немезен.

Тываның Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының көргүзүглери-биле бо чылын кадык камгалалының көдээ албан черлери 35 харга чедир оон мурунда планнаттынып турган 180 кижиниң орнунга 211 кижича эмчилер одуруунга немежир. Чыл эгезинден тура, республиканың көдээ эмнелгелеринге, ылаңгыя ыраккы кожууннарга, 140 аныяк эмчи ажил-чорудулгазын эгелээн. Оларның 130-ни безин федералдыг программа езугаар 1 млн. рубль хемчээлдиг компенсация төлөвин алгаш, чурттаар оран-савазын тудуп эгелээн. 10 аныяк специалистин компенсация төлөвин алыр документилерин долдурары дооступ турар.

2011 чылда бо программа-биле республиканың 17 район эмнелгезинче 47 аныяк эмчи, колдуунда тускай мергежилдиг эмчилер, ажылдап чорупканын сагындыраалы. Шак ынчалдыр Барыын-Хемчик кожуунун эмнелгезинде анестезиолог-реаниматолог база невролог эмчилер ажылдай берген. Чөөн-Хемчик кожуунун эмнелгезинде бүдүн аныяк коллектив немешкен — инфекционист, рентгенолог, невролог, хирург, терапевт. Бай-Тайга кожуунда — стоматолог эмчи, а ыраккы Мөңгүн-Тайгада акушер-гинеколог ажылдап турар.

Бо чылын көдээ кадык камга-

лалы оон-даа хөй аныяк биле хандыртынып турар кожуунун төп эмнелгез чылын 15 хостуг олутту Оларның санында стомат-фтизиатриат, эндоскоп-педиатр база инфекцион-ышкаш Танды кожуунда айтыры база шиитпир турар. Ынаар хары угда чоруур, оон санында Б.участок эмнелгезинче 4 руур. Ыраккы черлерге жыр Тере-Хөлдүн төп зиниң коллективинге чаа хирург, акушер-гинеколог, зоолог-реаниматолог, сто база педиатр немежир.

Дээди медицина өөред бан черлериниң аныяк чуларынга деткимче прог республиканың район кадык камгалал система-жыглаарына, кадрлар-быдыраарына органы бер эки түннелдерлиг. Чуртта специалистерниң дузазын ликадан дашкаар үнмөй аргалыг. Ол ышкаш ол ре-каның медицина албан чер-ажылын чиигедиптер арга болгаш оон-даа шыңгы а-ларны шиитпирлээр арга-лур. Керээниң негелдизи 1 млн. рубль хемчээлдиг пенсация акшазын ап тур-суур черге 5 чылдан эвээ-ажылдаар ужурлуг.

«БИЖЭЭН ЧҮҮЛДҮН ЧАҢГЫЗЫ»

«Шынга» үнген «Идегелдиг Үш-Белдир» чүүлге хамаарыштыр бодумнун бодалым-үлөжикседим. 1947-1948 чылдарга дээр бистиң чоок тайгаларымыс хөй чурттакчыларлыг турган. Үш-Белдир курорт чоогунга «Дургун чадыры» ол үениң херечизи-тураскаал турган. Оон сөзүзү Соян Шончуур, оон адазы Алдат, кырган-а Чыдый үжелээ — уктуг хамнар. Аржаанның адаандан эгелээш, Бус хемни өрү чурттап чо-чон — сояннар.

1947-1948 чылдарда коллективизация эгелээнде чон үш чарлып, чамдыктары — Моолче, өскелери — Тожуже болгаш Кунгуртугже көшкен. Мону бодап көөрге, Бус арбаны улуг турган хире. Тожуже, Моолче көшкеннери — ивижилер, а Кунгуртугже чайгылганнары инек, айт-малдыг.

1960-1970 чылдарда Үш-Белдир аажок хөгжээн. Бир чайын 1500 хире кижича эмненип турган болза, бо чайын чүгле 200-те келген. Шаандакы бүдүрүлгелериниң мадандыгы корпустары шагда кагдыган, директор Мира Өпен кызымаккай ажылдап турза-даа, берге байдал турбушаан. Бо чайын курортка келген туристерниң саны 100 ажыг кижича. Шаанда Үш-Белдирниң девискээри заповедник турган болгай. Ону катап тургузары тоң чугула деп бодаар мен. Тывада Белимде ындында-ла ховар артан кундустарны саны эвээжээн.

Дендин эки самолет хонар

шөлдү, магалыг эмненип корпусту тудуп каан. Ынчал-чамдыктары дээр боттук хайгы дузаламчы чок. Шаанда аны-гирти-биле долгаар (суг-бил) ганыр дугуйну ынча дээр) немец генератор турган. удатпаанда уруп алган. Бичи-тудары берге эвес, аныяктар эмилежип тургаш, 2-3 турбине ГЭС-ти тудуп алыр болза, рымчалыг.

Шимчээр-ле болза, чүм-кылып ап болур-дур, ийи-гуртугдан кышкы машина о-шинчилээри чугула. Оон-биле-зылдан аар чүктү сөөртүр б-өртэ агаардан чик болу д-Уш-Белдирни бүгү талазы-дидим өскерттир, чаартыр ү-ген. Сибирде бо чоокта оон-мындыг аржаанныг курорт-чок. Үш-Белдир—Тываның ө-чок эртинези.

Ойдуң БАРТАН

химия эртемнериниң кады-дады.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

«2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкындарының дугайында болгаш хөй-ниити дыңнаашкындарының түңнелдерин езугаар сүмелерни бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Доктаалы болза:

1. «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкындарының дугайында болгаш хөй-ниити дыңнаашкындарының түңнелдерин езугаар сүмелерни бадылаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Баштыңы, Тыва Республиканың Саң-хөө амызынче, Тыва Республиканың Экономика амызынче, Тыва Республиканың Саналга амызынче болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының баштыңна-рынче чорудар.

2012 чылдың ноябрь 15-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) №1672 ДХ-1 доктаалының капсырылгасы

«2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкындарының сүмелери

2012 чылдың ноябрь 1-де Тыва Республиканың Чазаның «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң дугайында» 1604 доктаалы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынче киригени «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң (моон «Тыва-хоойлу төлөвилели дээр») талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкындарының кир-кичилери Тыва Республиканың экономика амызы Л.В. Трусованың 2013 чылда болгаш 2014 база 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың социал-экономика-жүлдезиниң баш удур санаашкындары-ның кол-кол параметрлериниң дугайында, республиканың инвестиция программаларын болгаш ведомстволарның тускай сорулга-лар программаларын тургузуп турарының дугайында илеткелин, Тыва Республиканың Саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Т.О. Чыдымның 2013 чылда болгаш 2014 база 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың каттышкан болгаш рес-публика бюджеттериниң кол-кол көргүзү-гүр тургусканының, чарыгдалдарны кады ашландырынының регион фондузундан муниципалдыг районнарның (хоорай округ-тарының) бюджеттеринге субсидия тыпсы-рыны болгаш чарыгдарының чурумунун дугайында илеткелин, а ол ышкаш рес-публика бюджетиниң дугайында хоойлу төлө-вилелине түңнелдиң талазы-биле Тыва Рес-публиканың Саналга палатазының даргазы В.К. Хомушкунуң тайылбырын дыңнааш, кирип-тирлээни:

Тыва Республиканың экономика сайыды Л.В. Трусованың 2013 чылда болгаш 2014 база 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың социал-экономика-жүлдезиниң баш удур санаашкындарының кол-кол параметрлериниң дугайында, рес-публиканың инвестиция программаларын болгаш ведомстволарның тускай сорул-га программаларын тургузуп турарының дугайында дыңнады, Тыва Республиканың Саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Т.О. Чыдымның 2013 чылда болгаш 2014 база 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың каттышкан болгаш рес-публика бюджеттериниң кол-кол көргү-гүр тургусканының, чарыгдалдарны ашландырынының регион фонду-зундан муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттеринге субсидия тыпсырыны болгаш чарыгдарының чуру-мун дугайында дыңнады, а ол ышкаш

3. Бо доктаалды болгаш хөй-ниити дың-наашкындарының сүмелерин «Тувинская пра-ва» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалды күүселдезинге конт-рольду Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) Бюджет болгаш экономика-жүлде талазы-биле комите-диниң даргазы М.М. Чульдумге дагзыр.

5. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

Кызыл хоорай
2012 чылдың ноябрь 15
№1672 ДХ-1

республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлөвилелине түңнелдиң талазы-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының дар-газы В.К. Хомушкунуң дыңнадыын кичээп-гейге алыр;

сүмелээри болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хура-лынга (парламентизинге):

1) «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун доктаат-тынган чурум езугаар хүлээп алыр;

2) республика бюджетиниң акша-хөреңгизин ажыктыг ажылдарының талазы-биле контрольду улаштыр боттандыра;

3) «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Рес-публиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дың-наашкындарының материалдарын Тыва Рес-публиканың Дээди Хуралының (парла-ментизиниң) сайтызынга кириер.

2. Тыва Республиканың Чазанга:

1) бюджет планнаашкынының шынарын болгаш бюджет чарыгдалдарының ажык-тыын бедидериниң эргежок чугулазынче республиканың күүсекчи эрге-чагырганың бүгү деңгелдиң органның кичээп-гейин угландыра;

2) 1999 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлу-жулдулга (төлээ-лежилге) болгаш күүсекчи органның организастаарының ниити принциптериниң дугайында» №184-ФХ Федералдыг хоой-лунуң 26.13 чүүлүнүң 6 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының болгаш Тыва Республиканың күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының санының дугайында медээлерни, оларның акша-шалыңыга херек кырында чарыгдалдарын айтыпшан, албан-езузу-биле парлаар;

3) 2014 чылда болгаш 2016 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономика-жүлдезиниң баш удур санаашкындарын кирип тура, «Национал экономика» деп кезекке чиик болгаш пөс-таавы үлетпүрүн сайзырадырынга, эконо-миканың айыттыг угулашкындарының инфраструктуразын сайзырадыры-биле шынарлыг болгаш чиик өртөктиг ачы-дузаны республиканың чурттакчы чонунга чеди-реринге чарыгдалдарны баш удур кириер;

4) оон соондагы саң-хөө чылдарының баш удур санаашкындарын кирип тура, күрүне (муниципалдыг) организациялардан эгидилге чок кирип-делерин, Россия Феде-рациязының бюджет системазының бюд-

жеттеринче эрткен чылдарда көрдүнген субсидияларны, субвенцияларны болгаш бюджеттер аразының өске-даа трансферт-териниң артыңчыларын эгиткенден орулгу-ларының баш удур санаашкындарын кириер;

5) үндүрүг аргазын улгаттырынының талазы-биле херек кырында түңнелдерин барымдаалап муниципалдыг тургузугларны (хоорай округтарының) бюджеттериниң дең-дески чоруун хандыраының талазы-биле дотацияларны хуваарыны болгаш тыпсы-рының методиказын сайзырагайжыда-рының дугайында айтырыгны чугаалажыр, республиканың муниципалдыг тургузугла-рының экономика-жүлде болгаш үндүрүг күчүлерин өстүрер сорулга-биле бюджет хандырылганың дескилештериниң болгаш идиг бээриниң аразында чогулчалыг балансыны тургузарынга эргежок чугула бюджеттер аразының харылзааларының системазын сайзырагайжыда талазы-биле ажылды уламчылаар;

6) 2010 чылдың июль 28-те Россия Федерациязының Саң-хөө ямызының «Кү-рүне (муниципалдыг) албан чериниң саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулганының планынга негелделерниң дугайында» №81н дужаа-лында негелделер-биле холбаштыр хоойлу төлөвилелин ажылдап кылып турар үеде албан черлерин тударынга бюджет акша-ландырышының субъектилериниң санаан чарыгдалдарына контрольду боттандыра (күрүне (муниципалдыг) ачы-дузаны чеди-рериниң (ажылдар кылырының) күрүне даалгаларын барымдаалайын күрүнениң бюджет албан черлериниң өңчү-хөреңгизин тударынга, албан чериниң саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулганының планынга чарыг-далдар, күрүне ачы-дузаны (ажылдарын) көргүзериниң (кылырының) нормативтиг чарыгдалдарын тодарадырының чурумун хевирлеп тургузарын болдурбас);

7) республиканың болгаш ведомствонун тускай сорулгалыг программаларынга бол-гаш капитал тудугнуң объектилеринге республика бюджетиниң күсели-биле бюджет акшаландырышының шигээдип алганының эрткен чылдардагы чижээнге үндөзүлгөн анализин барымдаалааш, оларны ажылдарының ажыктыг болгаш шынарын бедидериниң талазы-биле, 2013 чылда болгаш 2014 база 2015 чылдарның планын үезинде доозулбаан тудуг объектилерин кызырарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр;

8) Россия Федерациязының Инвестиция фондузундан акша-хөреңгизин алыры-биле күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органның-биле ажылды идепкейжидер, федералдыг бюджеттен акшаландыра федералдыг тускай сорулгалыг програм-маларны күүседиригке идепкейлиг киржир;

9) 2013 чылда күүседириг кылдыр бады-латтынмаан республиканың тускай сорулга-лыг программаларында хажыдышкындар-ны 2008 чылдың декабрь 25-те Тыва Рес-публиканың №792 доктаалы-биле бадылааны республиканың тускай сорулгалыг програм-маларын ажылдап кылырының болгаш күү-седириг чурумунун «Республиканың тус-кай сорулгалыг программаларын бадылаа-рының» V кезээнге дүүштүр чайлады;

10) федералдыг бюджеттен, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларын болгаш өске-даа дөстөрдөн Тыва Рес-публиканың бюджетинге тускайлаан акша-хөреңгизин долузу-биле ажылдарының талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр;

11) «2013 чылда болгаш 2014 болгаш 2015 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу-зунуң төлөвилелине хамаарыштыр кирген саналдарны өөренип көөр болгаш чогуур хемчеглерни алыр.

3. Тыва Республиканың Саң-хөө ямы-зынга:

1) 2011 чылдың январь 24-те Тыва Рес-публиканың Чазаның «Тыва Республиканың күрүне албан черлеринге хамаарыштыр күрүне чагыын хевирлээриниң чурумунун болгаш күрүне даалганын күүседириг саң-

хөө хандырылганының дугайында» болгаш 2011 чылдың май 27-де «Күрүне ачы-дуза-зының (ажылдар кылырының) күрүне даал-ганынга дүүштүр чедирери-биле холбашкан Тыва Республиканың күрүнениң бюджет болгаш автономнуг албан черлериниң нор-мативтиг чарыгдалдарын дуглаары-биле Тыва Республиканың республика бюджетин-ден тыпсыр субсидияларны, а ол ышкаш өске сорулгаларга субсидияларны хемчээ-лин болгаш негелделерин тодарадырының чурумун бадылаарының дугайында» №34 доктаалдарының негелделерин дүүштүр Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлеринге Тыва Республиканың рес-публика бюджетинден субсидиялар тып-сырының хемчээлин тодарадыр ужурлуг бадылаттыг нормативтиг чарыгдалдар-ның болгаш саң-хөө ажыл-агый чорудулга-зының планнарының чок болуп турар бол-гаш ол албан черлериниң орулга кириерин ажыл-чорудулганын кирген орулгалар барымдаалаттынмаан болза, айыттыг болгаш албан черлеринге республика бюджетинден акша-хөреңги тускайлаарын болдурбас.

2) дараазындагы саң-хөө чылының эгезинде ажылдаптынмаан бюджет акша-хөреңгизиниң артыын кызырар сорулга-биле акша-хөреңгизин көрдүнген аайы-биле бюджет акша-хөреңгизиниң башкарыкчыла-рының болгаш бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчыларының чагыларны чогуур үезинде кириген турарына контрольду күштел-дирер. Бюджет акша-хөреңгизин шигээдип ап турарының чорудулганынга хүн бүрүнүн контроль тургузар.

4. Тыва Республиканың Саналга пала-тазынга:

күрүнениң болгаш муниципалдыг саң-хөөнүн даштыкы контролюн ажыктыг бедидер, контроль-саналга органның аразында кады ажылдажылганы болгаш демнежилгени быжыглаар болгаш кон-троль-анализ ажыл-чорудулганың чаңгыс аай аргаларын болгаш стандарттарын шигээдир сорулга-биле организастыг, эрге-хоойлу, методиктиг, информастиг болгаш өске-даа дузаны даштыкы саң-хөө контролюн муниципалдыг органнынга көргүзүр (күүседириг хуусаазы-доктаамал).

5. Тыва Республиканың ямыларынга болгаш ведомстволарына:

1) республика бюджетиниң орулга-ларына чидиргелерни болдурбас сорулга-биле орулгаларының кол башкарыкчылары-Тыва Республиканың ямылары болгаш ведомстволары-күрүне өңчү-хөреңгизин эргелеп-башкарганындан орулгалар кири-риниң планнарын чогуур үезинде тургузар болгаш бадылаар, устав капиталдарында күрүне өңчүзүнүн үлүү кирип турар акционерлиг ниитилелдерниң акцияларының талазы-биле дивидендлериниң хемчээли кызырылган таварылгада ону бадыткаары-биле саналгаларны Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынче **ыяап-ла** кириер;

2) ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планын үеде Тыва Республиканың рес-публика бюджетиниң дугайында Тыва Рес-публиканың хоойлузунуң төлөвилелин бе-леткеп турар үеде республика бюджетиниң ведомство структуразының кол-кол пара-метрлерин Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы болгаш Тыва Республиканың Эконо-мика ямызы-биле дугуржур (доктаамал).

6. Тус чер бот-башкарылга орган-нарынга:

1) девискээрлерниң социал-экономика-жүлдезин экижидеринче, орулгаларны көвүдедиригке болгаш тус чер бюджетте-риниң чарыгдалдарын чогулчалыг болду-рарынче угланган хемчеглерни күүселдези дээш ажылды күштелдирер;

2) республика бюджетинден алдыгдан субсидия болгаш субвенция хевирлиг акша-хөреңгизин тус чер бюджеттериниң агар саннарынга үр үеде чыдар чоруун бол-дурбас, оларны ажыктыг, шынарлыг болгаш чогуур үезинде ажылдагыларын хандыра. Ажылдагылар апарганда чарыгдалтынмаан акша-хөреңгизин республика бюджетинче эгидерин хандыра.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

**Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле С.А. Затолочныйны шаңнаарының
дугайында**

Албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының ведомстводан дашкаар таңныыл албан чери» федералдыг күрүнениң

казна албан чериниң начальниги **Сергей Анатольевич Затолочныйны** шаңнаар.

**Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.**
Кызыл хоорай.
2012 чылдың ноябрь 9
№ 265

**Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының
ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында**

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип турары дээш өөрүп четтиришкенин чарлаар:

Вениамин Хертекович Опул-оолга – хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип турары дээш Россияның Иштики херектер яамызының Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунда районнар аразының килдизиниң хөй-ниити чурумун хайгаараар талазы-биле полицияның начальнигиниң оралакчызы;
Март-оол Сергеевич Тарначыга – Тыва

Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының хөй-ниити чурумун хайгаараар талазы-биле полицияның начальнигиниң оралакчызы;

Роман Сергеевич Петровка – Россияның Иштики херектер яамызының муниципалитеттер аразының «Кызылдың» № 7 полиция килдизиниң (дисколяция Туран хоорайда) назы четпээннер талазы-биле килдизиниң база полицияның бүрүн эргелиг участок салбырының полицияның участогунун төлээлтирген төлээзи.

**Албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип база хөй чылдарда ак
сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының –
Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының
дугайында**

Мерген Шактар-оолович Ондарны – Россияның Иштики херектер яамызының муниципалитеттер аразының «Барыын-Хемчиктин» полиция килдизиниң назы четпээннер талазы-биле база полицияның участок төлээзиниң килдис начальниги;
Орлан-Эрес Владимирович Оюнга – Россияның Иштики херектер яамызының

муниципалитеттер аразының «Таңдының» килдизиниң кем-херекти истээриниң оперативтиг ажылының төлээзи.

**Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.**
Кызыл хоорай.
2012 чылдың ноябрь 9
№ 266

**Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-
дужаалдарының реестринче болгаш Тыва Республиканың
Баштыңының 2012 чылдың август 28-те № 230 чарлыгына
өскерилгелерни кириериниң дугайында**

«Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те № 97 УХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 7-ги чүүлүнүн дөрткү кезээн удуртулга болдургаш, **доктаадырм болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының реестриниң дугайында» № 204 чарлыгы-биле бадылааны, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының реестринче дараазында өскерилгелерни кириер:

1) «Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының албан-дужаалдарының даңзызы» 1 кезектин 3-кү пунктузун дараазында редакция-биле бижир:

«3. Албан-дужаалдарның «специалистер» категориязы

Албан-дужаалдарның башкарыкчы бөлүү

Консультант 01-3-3-024

Албан-дужаалдарның улуг бөлүү

Кол специалист 01-3-4-025

Кол специалист – эксперт 01-3-4-026»;

2) «Тыва Республиканың албаннарында болгаш агентилелдерде албан-дужаалдарның даңзызы» 4-кү кезекти дараазында редакция-биле бижир:

«4. Тыва Республиканың албан черлеринде болгаш агентилелдерде албан-дужаалдарның даңзызы

1. Албан-дужаалдарның «удуртукчулар» категориязы

Албан-дужаалдарның дээди бөлүү

Тыва Республиканың албанының удуртукчузу 04-1-1-001

Тыва Республиканың агентилелиниң директору 04-1-1-002

Албан-дужаалдарның кол бөлүү

Тыва Республиканың албанының удуртукчузу 04-1-1-003

Тыва Республиканың агентилелиниң директору 04-1-1-002

Албан-дужаалдарның кол бөлүү

Тыва Республиканың албанының удуртукчузу 04-1-1-003

Тыва Республиканың агентилелиниң директору 04-1-1-002

Албан-дужаалдарның кол бөлүү

Тыва Республиканың албанының удуртукчузуна оралакчызы 04-1-1-003

Тыва Республиканың агентилелиниң директорунун оралакчызы 04-1-1-004

Эргелел начальниги 04-1-2-005

Албан-дужаалдарның башкарыкчы бөлүү

Эргелел начальнигиниң оралакчызы 04-1-3-006

Килдис начальниги 04-1-3-007

Килдис начальнигиниң оралакчызы 04-1-3-008

2. Албан-дужаалдарның «специалистер» категориязы

Албан-дужаалдарның башкарыкчы бөлүү

Кол контролер-ревизор 04-3-3-009

Консультант 04-3-3-010

Албан-дужаалдарның улуг бөлүү

Кол специалист 04-3-4-011

Улуг контролер-ревизор 04-3-4-012

Башкарыкчы специалист 04-3-4-013

Контролер-ревизор 04-3-4-014

3. Албан-дужаалдарның «хандырылга специалистери» категориязы

Албан-дужаалдарның биче бөлүү

1-ги разрядтын специализи 04-4-5-015

2-ги разрядтын специализи 04-4-5-016

3-кү разрядтын специализи 04-4-5-017».

2. «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының реестринче өскерилгелерни кириериниң дугайында» Тыва Республиканың Баштыңының 2012 чылдың август 28-те № 230 чарлыгының 3-кү пунктузунда «13» деп санны

«12» деп сан-биле солуп, өскерилгени кириер.

3. Бо чарлык ат салган хүнден эгелеп күш кирер.

**Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай.
2012 чылдың ноябрь 14
№ 270

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫННАРЫ

**2012 чылда эгелеп чоруур биче инновация компанияларына
грантыларны бээриниң талазы-биле база ажилдап турар
инновация компанияларына субсидияны бээриниң талазы-биле
конкурстарны эрттирериниң дугайында**

2012 чылдың ноябрь 15 № 364-р Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Экономика яамызы 2012 чылдың ноябрь 15-тен декабрь 20-ге

чедир дараазында конкурстарны чарлаар болгаш эрттирер:

– эгелеп чоруур биче инновация компанияларына грантыларны бээриниң талазы-биле;

– ажилдап турар инновация компанияларына субсидияны бээриниң талазы-биле.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы биле Тыва Республиканың Экономика яамызы «2011-2012 чылдарда Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын

хөгжүдери» республиканың тускай галыг программаның акша-хөрөңү конкурстарны акшаландырырын ха

3. Бо айтышкынны «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарда парлаар

4. Бо айтышкынның күүселди хыналданы Тыва Республиканың Экономика яамызына бактаар.

**Тыва Республиканың Баштыңы
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ**

**Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 9-та № 2
айтышкынын күжүн чидирген деп санаарының дугайында
2012 чылдың ноябрь 15 № 366-р Кызыл хоорай**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 9-та «Арга-арыг аукционнарының дугайында информацияны салырының талазы-биле албан-езузуун сайтызын болгаш доктаамал үнөр парлаалга үндүрүлгезин тодарадырының дугайында» № 253-р айтышкынын күжүн чидирген деп санаар.

2. Тыва Республиканың арга-арыг талазы-биле күрүнө комитети «Арга-арыг аукционнарының дугайында информацияны салырының талазы-биле албан-езузуун

сайтызын болгаш доктаамал үнөр үндүрүлгезин тодарадырының дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаа төлөвилелин бир ай дургузунда а кылгаш, Тыва Республиканың Ч. кириер.

3. Бо айтышкынны «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарда парлаар

**Тыва Республиканың Баштыңы
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ**

**Инновация программаларына болгаш төлөвилелдеринг
экспертиза болгаш шилилге талазы-биле комиссияның хурал
протоколун бадылаарының дугайында**

2012 чылдың ноябрь 15 № 365-р Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың август 13-те «Тыва Республиканың эгелеп чоруур биче инновация компанияларына грантыларны база ажилдап турар инновация компанияларына субсидияларны бээриниң дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» № 349 доктаалы-биле бадылааны, Тыва Республиканың эгелеп чоруур биче инновация компанияларына грантыларны бээриниң база Тыва Республиканың ажилдап турар биче инновация компанияларына субсидияларны бээриниң дугайында дүрүмнүн 4.6 пунктуларына дүүштүр:

1. Инновация программаларын болгаш

төлөвилелдеринг экспертиза болгаш шилилге талазы-биле комиссияның 2011-чылдың октябрь 31-де хуралының 2011-чылдың эгелеп чоруур биче инновация нияларына грантыларны база а турар биче инновация компания субсидияны бээриниң талазы-биле конкурстарның түннелдериниң тала кириген № 1 протоколун бадылаар.

2. Бо айтышкынны «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарда парлаар

**Тыва Республиканың Баштыңы
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ**

**Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июль 20-де № 2
айтышкынына өскерилгелер кириериниң дугайында
2012 чылдың ноябрь 6 № 348-р Кызыл хоорай**

1. 2012 чылдың июль 20-де Тыва Республиканың Чазааның «2012 чылда Тыва Республиканың девискээринге малга чем белеткелиниң кампаниязын эрттирерин хандыраарының талазы-биле хемчеглерниң дугайында болгаш 2012 чылда малдың бөдүүн чемнерин белеткээриниң талазы-биле эң эки көргүзүлгелериниң республика

конкурузун эрттирериниң дугайында 214-р айтышкынына 1 пунктуна а өскерилгелерни кириер.

2. Бо айтышкынны «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарда парлаар

**Тыва Республиканың Баштыңы
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

**Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызына
тургузуунче өскерилгелер кириериниң дугайында
2012 чылдың октябрь 3 № 530 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2007 чылдың май 14-те Тыва Республиканың Чазааның № 594 доктаалы езугаар бадылааны Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының тургузуун,

кошкан чүүлге дүүштүр чаа эдилг бижиер.

2. Бо доктаалды «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарына парлаар

**Тыва Республиканың Баштыңы
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ**

**Тыва Республиканың тус черлерниң аразында болгаш
регионалдыг уjur-уткалыг автомобиль оруктарының орук
кыдының черлерин болгаш чайладырының черлерин
тургузарының база ажыглаарының чурумнарын бадылаарының
дугайында**

2012 чылдың май 10 № 218 Кызыл хоорай

2007 чылдың ноябрь 8-те «Россия Федерациязында автомобиль оруктарының болгаш орук ажил-чорудулгазының дугайында база Россия Федерациязының чамдык хоойлужулга актыларыне өскерилгелер кириериниң дугайында» № 257-ФЗ Федералдыг хоойлузунун 25 чүүлүнүн, 5-ки кезээнге, 26 чүүлүнүн 9-ку кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Кошкан чүүлдерни бадылаар:

Тыва Республиканың тус черлерниң аразында азы регионалдыг уjur-уткалыг автомобиль оруктарының чайладыры черлерин тургузарының база ажыглаарының

чурумун;

Тыва Республиканың тус черлер аразында азы регионалдыг уjur-уткалыг автомобиль оруктарының орук кыды черлерин тургузарының база ажыглаарының чурумун.

2. Бо доктаалды «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарына парлаар

3. Бо доктаалдың күүселдизиниң контролон Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харыяла яамызына хүлээдир.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ

**2007 чылдың январь 24-те № 407 Тыва Республиканың Чазааның
доктаалынче өскерилгелер кириериниң дугайында
2012 чылдың октябрь 8 № 543 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2007 чылдың январь 24-те «Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын

Тыва Республиканың девискээринге онза бадылаан чурттакчы-чонну камгалаарының чугула күштериниң болгаш чепсек-хөрөңү

белен турарының белеткелиниң турарының дугайында» №107 Тыва Республиканың Чазааның доктаалынче өскерилгелерни кириер:

1) доктаалда: а) преамбуланы дараазында эдилге-биле

1996 чылдың август 3-те «Онза бай-болдурбазының болгаш чайла-чаның аай күрүне системазының болгаш чепсек-херекселдеридугайында» №924 Россия Федерация-Чазааның доктаалында, 1996 чылдың 27-де «Бойдустуң болгаш техноген-хевириниң онза байдалдарындан чурт-чонну болгаш девискээрлерни кам-дарының дугайында» №578 Тыва Рес-публиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Рес-публиканың Чазааның доктаадыры болза:»; 2-ги пунктта «, девискээринге өрттүң чок чоруун (Монгуш)» деп сөстөрни Тыва Республиканың девискээри-сугларына камгалаары» деп сөстөр-солуур;

3-кү пунктта «, өрттүң айыыл чок» деп сөстөрни «болгаш сугларына ка-лаары» деп сөстөр-биле солуур; 6-гу пунктта «экономиканың, саң-уң болгаш адырларның хөгжүлдезиниң тугазы» деп сөстөрни «Тыва Респу-бликаның Баштыңының Администрациязының инфраструктура, энергетика болгаш тур удуртулгасы база» деп сөстөр-биле

Тыва Республиканың онза байдал-болдурбазының болгаш чайлады-чаның аай күрүне системазының де-ор подсистемазының доктаамал белен-эдилге-биле бижир:

«Тыва Республиканың онза байдалдары болдурбазының болгаш чайлады-чаның аай күрүне системазының девискээр-подсистемазының доктаамал белен-дарының күштериниң ДАҢЗЫЗЫ Тыва Республиканың Иштики херектер-зы»

Тыва Республиканың Улетпүр болгаш-етика яамызы

«Тывазнерго» ААН-ниң авариялыг-ишкиннерни эдил тургузар брига-ды. «Кызылдың ЧЭТ» ААН-ниң авариялыг-ишкиннерни эдил тургузар брига-ды:

«Тувгаз» ААН-ниң авариялыг үре-иннерни эдил тургузар бригадалары. «Тывазнергоремонт» күрүнениң-ылыг бүүдүрүлге чери.

Тыва Республиканың Орук-транспорт-екизиниң яамызы

Тыва Республиканың автомобиль-арының «Тываавтоорук» эргелели»-ниң албан чери

Федералдыг орук агентилелиниң-алдыг күрүне албан чери «М-54-и» автомобиль оруунуң эргелели

Тыва Республиканың Кадык камгалал-ш социал хөгжүлдө яамызы

Дүрген эмчи дузазы чедирер-далар.

Тыва Республиканың күрүнениң кадык-лал бюджет албан чери « Айыыл-тар медициназының төвү».

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый-ш аш-чем яамызы

Тыва Республикада ветеринарлыг-арал талазы-биле албан чери.

«Тываның ветеринар лабораториязы»-бликаның күрүнениң бюджет албан

Тыва Республиканың Тудуг болгаш-ул ажил-агый чаартылганының-зы

2012 чылдың ноябрь 17-де №567 Тыва Республиканың Чазааның

доктаалынче өскерилгелер кириериниң дугайында

2012 чылдың октябрь 8 №544 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-болза:

19 чылдың ноябрь 17-де «Тыва Рес-публиканың девискээринге онза байдал-болдурбазының болгаш оларның-тарын чайладырының база өрттүң-чок чоруун хандылар талазы-биле-Тыва Республиканың Чазааның Комиссия-дугайында» №567 Тыва Респу-бликаның доктаалынче дараазында

«Тываның доктаалынче дараазында-ириер:

Тыва Республиканың девискээринге-байдалдары болдурбазының болгаш-уржуктарын чайладырының база

«Капитал тудуг эргелели» Тыва Рес-публиканың күрүнениң бюджет албан чери Тыва Республика талазы-биле боду-чоруур машиналарның болгаш өске-даа-техниканың хевирлериниң байдалының-техниктиг хайгаарал албан чери

Тыва Республика талазы-биле хере-лекчилериниң эргелерин база кижиниң-чедимчелиг чоруун камгалаар адырда-хайгаарал талазы-биле албанның феде-ралдыг эргелели

«Тыва Республикада гигиена болгаш-эпидемиология төвү» кадык камгалалының-федералдыг күрүне албан чери

Россия Федерациязының Хамааты-камгалал херектериниң, онза байдалдар-болгаш онза байдалдарның уржуктарын-чайладыр талазы-биле яамызының Тыва-Республика талазы-биле баштаар эрге-лели

1. «Тыва Республика талазы-биле феде-ралдыг өртке удур албан чериниң 1-ги ке-зээ» федералдыг күрүне казна албан чери.

2. «Россияның ОБЯ-зының Тыва Рес-публика талазы-биле биче хемчээлдиг-хемелериниң күрүне хайгааралының төвү»-федералдыг күрүне казна албан чери.

3. «Тыва Республика талазы-биле «Өрт-шенелделериниң лабораториязы» суд-эксперт федералдыг өртке удур албан-чери» федералдыг күрүне бюджет албан-чери.

4. Россияның ОБЯ-зының Тывада дилеп-тывар болгаш камгалаар кезээ (СРПСО-нун-салбыры)

«Тываның гидрометеорология болгаш-агаар-бойдусту шинчилээр (мониторинг)-талазы-биле төвү» федералдыг күрүне-бюджет албан чери

Атмосфера агаарының хирленишкин-нерин шинчилээр талазы-биле лаборатория.

Россияның эртемнер академиязының-Сибирьде салбырының Тываның бойдус-курлавырларын комплекстиг шингээдип-алырының институту

1. Россияның эртемнер академиязының-Сибирьде салбырының геофизиктиг албан-чериниң сейсмостанциялары.

2. Тываның ИКОПР СО РАН болгаш-КНИИ геологияның ийи дактур чагырткан-сейсмология лабораториязы.

Тыва Республиканың чуртталга болгаш-коммунал ажил-агый талазы-биле-агентилели

1. «Суг дамчыдар болгаш канализация-системалары» КХН-ниң авариялыг үре-лишкиннерни эдил тургузар бригадалары.

2. «Жилсервис» УК-ның авариялыг үре-лишкиннерни эдил тургузар бригадалары.

Тыва Республиканың девискээринге-хамааты камгалалының, онза байдал-дардан чурттакчы чонну болгаш девис-кээрни камгалаарының база сугларга-камгалаарының талазы-биле ажил-чорудулганы хандылар агентилел

1. Сугларга камгалаарының эргелели.

2. «Авариялыг үрелишкиннерни эдил-тургузар албан чери» күрүнениң казна албан-чери.

Тыва Республиканың арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

«Өрттерден арга-арыгны камгалаары-ның Тывада авиация баазасы» Тыва Респу-бликаның күрүнениң автономнуг албан чери

«Тывасвязьинформ» ААН

«Экологтук, технологтук болгаш атом-нуг хайгаарал талазы-биле федералдыг-албан чериниң Енисей эргелелиниң Тыва-Республика талазы-биле технологтук, эко-логтук, энергетиктиг хайгаарал салбыры»

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»-болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ликаның Чазааның Даргазының оралакчызы, Комиссияның даргазының бирги оралак-чызы — Комиссия чанында оперативтиг-штабтың удуртукчузу;

А.А.Назаров — Россия Федерациязының Хамааты камгалал херектериниң, онза бай-далдар болгаш онза байдалдарның уржук-тарын чайладыр талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле баштаар эргелелиниң даргазы, Комиссия даргазының оралакчызы — онза байдалдары болдур-базының болгаш узуткаарының чангыс аай күрүне системазының девискээр подсистемазын хүн бүрүде удуртук органның начальниги (дугуржулга-биле);

Ч.В.Тюлюш — дузалакчы — Чазак Дар-газының Канцеляриязының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппарадының тудуг, инфраструктура, энергетика болгаш улетпүр эргелелиниң салбырының начальниги, Комиссияның секретары

Комиссияның кежигүннери: А.П.Дамба-Хуурак — Тыва Респу-бликаның Чазааның Даргазының оралакчызы — Тыва Республиканың кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды;

Г.Д.Куулар — Чазак Даргазының Канце-ляриязының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузунун ора-лакчызы — девискээр хөгжүлдезиниң болгаш хамааты ниитилелдин институттары-биле кады ажилдажылганы эргелелиниң начальниги;

К.А.Бичелдей — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды;

В.О.Донгак — Тыва Республиканың культура сайыды;

Р.В.Кажин-оол — Тыва Республиканың улетпүр болгаш энергетика сайыды;

В.Д.Кара-Сал — Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды;

В.Н.Конгар — регионнун айыыл чок чорук департаментиниң начальниги — Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Дарга-зының чанында ниитилелдин айыыл чок чоруунун Чөвүлелиниң секретары;

О.Н.Косоротов — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды;

Е.Г.Кукарцев — Россия Федерациязының Тыва Республика талазы-биле айыыл чок чоруунун федералдыг албан чериниң эргеле-линиң начальниги (дугуржулга-биле);

В.С.Кызыл-оол — Тыва Республиканың арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы;

А.Ф.Лобанов — Тыва Республиканың иш-тики херектер сайыды (дугуржулга-биле);

А.П.Ляпин — «Тываның гидрометеоро-логия болгаш агаар-бойдусту шинчилээр (мониторинг) талазы-биле төвү» федерал-дыг күрүне бюджет албан чериниң началь-ниги (дугуржулга-биле);

Ю.И.Марков — Тыва Республиканың шериг комиссары (дугуржулга-биле);

Н.М.Монгуш — Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалалының, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрни камгалаарының база сугларга камгалаарының талазы-биле ажил-чору-дулганы хандылар агентилелиниң дирек-тору;

С.Х.Монгуш — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды;

А.С.Новиков — Тыва Республиканың балыктаашкын болгаш аңнаашкын талазы-биле күрүне комитединиң даргазы;

А.Т.Павлова — Тыва Республика талазы-биле экологтук, технологтук болгаш энер-гетиктиг хайгаарал салбырының начальниги (дугуржулга-биле);

Л.К.Салчак — Тыва Республика талазы-биле хереклекчилериниң эргелерин база кижиниң чедимчелиг чоруун камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле албанның федералдыг эргелелиниң удуртукчузу (дугуржулга-биле);

В.В.Сат — Тыва Республиканың тудуг болгаш коммунал ажил-агый чаартылга-зының сайыды;

С.О.Хертек — «Тывасвязьинформ»

«2013-2015 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системазын чаартыры» республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында

2012 чылдың октябрь 18 №550 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-дыры болза:

1. Мында кошкан «2013-2015 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системазын чаартыры» республиканың тускай сорулга-лыг программаның бадылаар.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге

ААН-ниң чингине директору (дугуржулга-биле);

Т.О.Чыдым — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының хүлээлгелерин күүседип-турар;

В.В.Юров — Россия Федерациязының айыыл чок чоруунун Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле);

2) доктаамал ажылдап турар удуртулга органы — Тыва Республиканың девискээр-ринге онза байдалдары болдурбазының болгаш оларның уржуктарын чайладырының база өрттүң айыыл чок чоруун хандылар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының чанында оперативтиг-штабтың тургузуун дараазында эдилге-биле бижир:

«Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдары болдурбазының болгаш оларның уржуктарын чайладырының база өрттүң айыыл чок чоруун хандылар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының чанында оперативтиг-штабтың тургузуу

В.М.Бартына-Сады — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, оперативтиг штабтың удуртукчузу;

А.А.Назаров — Россия Федерациязының Хамааты камгалал херектериниң, онза бай-далдар болгаш онза байдалдарның уржук-тарын чайладыр талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле баштаар эргелелиниң даргазы, оперативтиг штабтың удуртукчузунун оралакчызы (дугуржулга-биле);

Р.В.Кажин-оол — Тыва Республиканың улетпүр болгаш энергетика сайыды;

В.Д.Кара-Сал — Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды;

Н.В.Конгар — регионнун айыыл чок чорук департаментиниң начальниги — Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Дарга-зының чанында ниитилелдин айыыл чок чоруунун Чөвүлелиниң секретары;

О.Н.Косоротов — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды;

А.П.Ляпин — «Тываның гидрометеороло-гия болгаш агаар-бойдусту шинчилээр (мо-ниторинг) талазы-биле төвү» федералдыг күрүне бюджет албан чериниң начальниги (дугуржулга-биле);

Н.М.Монгуш — Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалалының, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрни камгалаарының база сугларга камгалаарының талазы-биле ажил-чорудул-ганы хандылар агентилелиниң директору;

С.Х.Монгуш — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды;

С.И.Решетников — Тыва Республиканың чуртталга болгаш коммунал ажил-агыйының талазы-биле агентилелдин директорунун хүлээлгелерин күүседип турар;

В.В.Сат — Тыва Республиканың тудуг болгаш коммунал ажил-агый чаартылга-зының сайыды;

М.С.Тарначы — Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының хей-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле поли-ция начальнигиниң оралакчызы (дугуржулга-биле);

В.М.Соколов — Тыва Республиканың «Авиа арга-арыг камгалалы» күрүнениң автономнуг албан чериниң удуртукчузу;

В.П.Хайжок — Тыва Республиканың кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыдының оралакчызы;

С.О.Хертек — «Тывасвязьинформ» ААН-ниң чингине директору (дугуржулга-биле);

В.В.Юров — Россия Федерациязының айыыл чок чоруунун Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальниги (дугуржулга-биле);

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2013-2015 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системазын чаартыры» республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында

2012 чылдың октябрь 18 №550 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-дыры болза:

1. Мында кошкан «2013-2015 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системазын чаартыры» республиканың тускай сорулга-лыг программаның бадылаар.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге

контролюн Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы В.М.Бартына-Садыга хүлээдир.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дар-газының бирги оралакчызы М.КОЗЛОВ.

МАГА-БОТ КАДЫК БОЛЗУН ДЭЭШ...

Сөөлгү үеде йога, ушу, чөөн чүк чонунуң танцы-самы, амгы үениң кижилериниң амыдыралының бир кезээ болуп бар чыдар. Чүге дээрге, депшилгелиг шапкын ажил-иштиг, амыдыралдыг кижилерниң кадыын экижидер, сагыш-сеткилин оожургадып алырының бир аргазы база хостуг үезиниң сонунургалы болуп турар. Йога индий культураның билиишкининде, делгереңгейи-биле тайылбырлаарга, кижиниң бедик шажынчы болгаш психиктиг байдалын чедип алыр сорулга-биле организмниң күш-шыдал болгаш психиктиг башкарылгазынче угландырган болгаш янзы-бүрү индуизмниң база буддизмниң угланышкыннарын ажилдап чорудуп турар шажынчы, психиктиг болгаш күш практикаларының каттышканын илередип турар. Йоганы өөренип база практикалап турар кижини йог азы йогин дээр.

Йоганы сонуургаар болгаш ооң өөредиин
шиңгээдип ап турар база өөренип алыксап турар
күзелдиг кижилерниң саны эвээш эвес. Ынчангаш
йоганың дугайында редакцияның аалчызы Полина
Сергеевна Серен-биле чугааны кылдывыс.

— Йога дугайында таныштырып көрүңерем, Полина Сергеевна.

— Йога кичээлдеринге мага-
ботту сайырадып, янзы-бүрү
мергежилгелерни кылыр. Ону
«асана» дээр. Тыныштың мерге-
жилгелерин «пранаяма» дээр. Ол
тыныш органнын быжыктырып,
нервилерни оожуктууруңа,
стресске белен алыспас болдуруп
турар. Амыдыралдан эскерип
көөр болзувусса, бичии уруглар
хөлчөк ээлгир болур. Чүгө дизе
оларның шыңганнары чымчак
болгаш ээлгир. Буттарын канчаар-
даа ээлгир кылдыр көдүрүптер,
доңгайып алгаш, бажының тейин
шалага дээртиптер болур. Улгат-
кан тудум, чамдык шыңганнар
элбестеп, кадып эгелээр. Амгы
үеде аныяктар аразында безин
шалага ийи будун чада теп олуруп
алгаш, органы дорт тудуп алгаш,
доңгайгаш, холдары-биле буттары-
ның улуг салаазын тудуп шыдаар
кижилер ховар.

— Силер йоганы эң баштай кая өөренип алдыңар?

— Москвага Цонкапа аттыг буддизм төвүнгө 2008 чылда кичээлдөп эгелзэн мен. Бо төлкө 2000 чылда Таши Гьяцо дээр тибет лама йоганы тургузуп, өөредип, непередип эгелзэн. Ону тибет йога дээр. Олег Терентьев — йоганы өөренип турган баштайгы бөлүктүн салым-чаяаныг болгаш соңуургалдыг өөреникчилериниң бирээзи. Ычнагаш ол 2004 чылдан эгелеп дараазында бөлүктөрниң инструктору апарган. Таши

Гяццо лама Москвага келгеш, йога кичээлдэрин эрттирип турда, аңаа киржири аргалыг болган мен. Ол биске: «Кадык болуп, үргүлчү аарывас дизиңерзе, йоганы өөренип ал, ооң мергезжилгелерин кылып турунар. Ынчан силерге эм барык-ла хереглэттинмес болур» — деп сүмөлээр турду.

— А йозага хамаарыштыр тускай курстар эрткен силер бе?

— Ийе, 2010-2011 чылда Новосибирскиге йоганың «тичерс» курстарыга чораан мен. Ону Украинадан Анатолий Зенченко дээр Сибирьниң йога ниитилелиниң чалалгазы-биле сонугаргалдыг кижилерге кичээлдерни эрттирген. Ол йоганың делегей ассоциациязының президентизи («International Yoga Federation «World Union of Yoga») болгаш албан-езузу-биле Украинада төлээзи. Даштыкыда эң билдингир йога башкызы.

— Ук курстарга чыңч өөрө-
дир-дир.

— Аңаа йоганың теория бол-
гаш практиктиг кичээлдеринден
аңгыда, Индияның философия-
зының, узун назылаарының эртеми
— «аюрведа», кижиниң анато-
миязы болгаш физиологиязы деп
эртемнер база иштиг-сааттыг хе-
рээжен улус биле бичии уругларга
йога кичээлдери болур. Иштиг хе-
рээжен улус биле бичии уругларга
йога кичээлдерин база тускай аңгы
башкылар эрттирер. Ол кичээл-
дерни дыка сонуургаан мен. Аюр-
веданы амыдыралга херекке

Москвада буддисчи төпт

албас турган мен, а херек кырында дыка ажыктыг эртем болду. Кижиниң анатомиязы болгаш физиологиязы деп эртемниң практиктиг кичээлинде техниканың дузазы-биле йога кылган кижиниң мага-бодунда экижээн өскерлишкиннерни көөрге, дыка солун.

— Йога кижиге кандыг ажык-дузалыгыл?

— Йога сагыш-сеткил биле мага-боттун аяннажыдылгазын чедип алырынга дузалаар. Улуг назылы кижилерге мага-боттун аарыгзынын турар байдалын экижидер болгаш сергек болдурар. Йоганын мергежилгелерин үргүлчү кылып турарга, дыка хөй аарыгларны болдурбайн, аарыгларга удур хемчеглер болуп, нити кадыкшыл байдалын экижидип, а бар аарыгларны эмнеп турар. Колдуунда-ла улус кадыын экижидип алып сорулга-биле йоганы кылып турар.

— Амгы цениң шапкын амыдыралдыг кижилеринге йога кандыгыл?

— Сагыш-сеткилдің оожургалын чедип ап, стресстиг байдалдан үнүп хосталыр аргалыг. Мага-ботуң деңиззи аартай берген кижилер артык килин чидирип алыр сорулгалыг кылып турар. Асана бүрүзү организмнің бир-ле чүүлүнге ажыктыг болур. Чижээлзэрге, оожурган алыр сорулгалыг кылып

асаналар, организм уйгу чок апарган байдалда кылыр асаналар азы кандыг-бир айтырыг шийтпирлээр бетинде бодунга бүзүрелдиг, турум болуру-биле кылыр асаналар дээш, оон-даа өскө.

— Йога-биле каш хардан
эгелеп кичээлдөн болур иргэ?

— Кандыг-даа назылыг кижилер йоганы кылып эгелеп болур. Чугле улуг назылыг азы 50 хар ажа берген улус эге үзінде далаш чокка бодун албадавайн, бичиилеп кылыр болза эки. Таши лама «Йоганы албадал чокка чоорту кылыр. Эге дээрзінде мага-бодунар, шыңганнарыңар силерниң чүнү кылыксап турарыңарны билбес болур, оон чоорту шыңганнар даанган мергезжилгелерни сактып ап, чаңгыга бээр» — деп сүмелээр турду.

— Бисте, Кызыл хоо-
райда, йога кичээлдери эртин

тырап бе?

— Ийе, бар. Найысыла
нин кудумчузунда, Правоб
кудумчузунда херээжен
фитнес клувунда эртип ту
нуургаар болгаш күзөлд
лер кээп болур. Йога ки
кежээки шақта, тодарга
ажыл шагының соонда б
рар. Мага-бот кадык бо
дишкинниг үрө-түннөлдү
дап-чурттаар, сагыш-сетки
тайбың болганындан хүн
амыдыралыңга өөрүп чору
йоганың мергежилгелери
тургаш, чедип ал болур.

— Биске бо ышканы
теманы тайылбырлап
ниңерге улуу-биле че
дивис, Полина Серг
Ажыл-амыдыралыңа
дишшкннерни болгаш
шылды кизедивис.

— Четтирдим, силерге

Чугаавысты дооскаш, байырлажып тура, Полина Сергеевна солун чүүлү демеди. Ол: «Йоганың мергежилгелерин кылып татчүглө аарыглардан адырлып алыр эвес, а багай салдарлардан адырлып алыр аргалыг. Арагалап-таакпылаар улус шак ол багайлардан адырлып, кадык амыдыралчы кирип, езулуг мага-баш болгаш сагыш-сеткилниң аянажылгазын чедиң алган улус адырлап таварыштым. Ынчангаш аныяк-өскөн суг болза, ылаңгыя аныяктар үениң ада-иелери амыдыралдың багай салдарларынга алыспайн амыдыралды чорудары чугула деп бодаар мен» — деп демдеди.

Валерия КОНГАР чугаалады.

Чурукту хүү архивтен алган.

ДЭЭДИ ШАҢНАЛ – БАРЫЫН-ХЕМЧИКЧИЛЕРДЕ

Чоокта чаа Барын-Хемчик кожууннун төвү Кызыл-Мажалык суурга республика чергелиг «17 фестиваль — 17-ги регионда» телевилелге үндөзилеп, «Он чедиги кайгамчык болуушкун» деп кыйгырыг-биле бирги кинофестивальды Тыва Республиканын Култура яамызы организастан эрттирген. Аңаа республиканын кожууннарынын Барын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Эрзин база Ак-Довурак, Чадаана, Кызыл хоорайларынын төлээлери киришкен. Ук фестивалдын жури кежигүннеринин болгаш көрүкчүлөринин шиткелинге кино тырттырыкчаларынын чогадыкчы коллективтери чаа солун киноларын бараалгаткан.

Журинин даргазы ТР-ниң болгаш Саха-Якутияның алдарлыг артизи Эдуард Ондар болганы онзагай. «Чүс катап дыңнаарының

орнунга, чаңгыс катап көргени дээр» деп үлегер домак ханы уткалыг. Фестивальдың киржикчилери бот-боттарының ажилдарын

унелеп, чедер-четпес талаларын сайгарып, арга-дуржулгазын солушканнар. Ооң түннелинде кижі бүрүзү дыка хөй чүүлдү шигээздип алган дээр болза, частырыг болбас. Кинофестивальдың организаакчылары Барыын-Хемчик кожуун чагыргазынын, культура эргелелиниң ажилдакчылары келген аалчыларны чылыг-чымчак уткуп, каш хонук дургузунда таарымчалыг байдалдарны тургузуп берип турганын демдеглевес аргажок. Олар аалчыларны кожуунуң төөгүлүг черлеринге чедирип, Бижиктиг-Хая суурдан ырак звес-

те «Кижикөжээни», хуулга-
зынныг Үттүг-Хаяны сонуургаткан.

Фестивальдың кол түннелдери мындыг болган. «Эң эки киносценарий» — Валерий Сарыг-оол, студия «Спортфильм», Барыын-Хемчик; «Эң эки кинооператор» — Айдаш Монгуш, Сүт-Хөл; «Эң эки актер» — Андриян Күжүгет, студия «Спортфильм», Барыын-Хемчик; «Эң эки анимациялыг кино» — А.Күжүгет, студия «Авырал», Бай-Тайга. Тиилекчилерге хүндүлел би-жиктерни болгаш акша шаңал-дарын тывыскан. Бирги респуб-лика чергелиг кинофестивальдын

Гран-при шаңналынга Бай Хемчик кожуунун «Спорт» студиязынын удуртукчуу Сарыг-оол, бирги чергенди ломонга Бай-Тайга кожуу «Авырал» студиязынын тукчуу А.В.Иргит төлөтүлгөн.

Жюринің даргазы 3д
Ондар дараазында кинофест
2014 чылда болурун дын
киржикчилерге ам-даа улам
зыралды база чогаадык
диишкиннерни күззэн.

Көк-оол САЛЧАН

Бай-Тайга кожчун.

БҮГҮ НАЗЫДА ЧЫРЫК АРТАР...

Очерк

В.К.Саая.

Кызылдың педагогика институтунун филология факультетинин студент-«Филолог» студент-тудуг отрядынын чыгырлары чайын Элегес-Аксынын бу заводунга ажылдап чайлап турда, бу чинге дурт-сынныг, узун чаштыг эжи кудазынча чалаан. Бай-Тайганын бажында Бай-Тал суурга чедир колочулар узун орукка, каш кожууну чедир ыргалып четкенин, олар амдыгаа чыгып келгеш, сактып чугаалажыр. Сомолчу кудуга студент эш-өөр суй салып, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг ыргалды күзеп, йөрээл салган. Филологиянын йөрээли доктаап, Сааяларнын кезинге дун оол төрүттүнген.

Өпөялыг аларгаш, Валентина бот-бөлгөжө шилчиттирип алган. Бичии Во-ва кичээл планы бижип олар авазынга актавазын дээш оон орунуну джунда алфавитти азып бергеш: «Бо «А» деп тур, оглум. Арбуз чуруп каан, көр Бо «В» деп үжүк сээң үжүүн-дүр, дие сен Вова сен» — дээш-ле, чай да оозунга үжүктөрн айтып бээр, чуруктарын сонуургап, джунда-ла айнып олар. Үш харлапканда, кан-ла эскерип көрө бээр, оглу пар-ван үжүктөр-биле «Во-ва» деп үжүк-ийи чара чыскаап алган орага, ап-даа, чаптап-даа ханмаан.

«Довурактың «Теремок» уруглар не-оглуну чоруп эгелзэн үези. Көдээ өскөн өпей-оол орустап кайын билир Кижизидикчи башкылар оон авазынга нар орус дыл башкызы кижидир оглунарны чүгө орус дылга өөрет-турар силер?» — деп чемелзэнин дың-аныяк ава дыка эпчосунган. Ынчан-бүлөгө орустайып чугаалажыр, оглу-алга өөредирин шийтпирлзэннер.

Ан чок уруглар садынын башкызы синип чугаалаан: «Оглунарны кандыг ижа-биле өөредип тур силер, башкы? Аа хоорайга өскөн оолдар-биле дөмөй орустап эгелзэн-не болгай!». Оон да кожолары, «Тыва даг-дүгү» ком-анын ажилчыныннары: украин, беларус с-сөөк кижилер: «Оглунар езулуг ркинд-дир!» деп мактаар боорга, чүү-дээр айын тыппас турган. Сөөлүндө кээрге, кайгамчык салым-чаянныг, чыг, өскелерден онза ылгалдыг, ховар деп мактап турары ол чүве ышкыжыл. Ынап-ла, Володя школага өөрени-аш, эштерин, башкыларны кайгадыр-н. Школа библиотеканы ону шуут-п ханмас. «Ном номчуур уругларым чыналза-даа Саая Володя деп оглум бир келгеш, ууттунмас кылдыр чүктөп-чанар, каш хонганда шуптузун номчуп-аш, дедир эккээр. Бичии хирезинде-а и жизнь» сеткүүлдү доктаамал-тур» — деп бо-ла чаптап чугаалай-н турар.

Ан катал 6-7 класс турган Володя Кы-а башкы чаңгыскурсчувус бажыныга мен ол өгө кире бердим. Володя бис-са-Далай, «Орленок» уруглар лагери-тинде, эмгежок хей чаа эштеринин-ында кезээ дургузунда хөөрөп берди. Сөөлүндө ол мындыг түнел кылды: «А, мен-даа денди онза дыштанып ал-бо дыштанылгам кажан-даа уттундур-зуп келгеш, эртем чедип алгаш, ажил-бергеш, бир дугаарында-ла авамны-дыдырып, курортче чорудар мен». Ону-а орган улуг улус бистер эр хей деп

мактап, сеткиливистен өөрүп орган ийик бис.

Доозукчу класстарга Володянын хей-ле эртемнерге сонуургалдарынын аразындан төөгүгө сонуургалы улуун, төөгүнү езулуг «казып» номчуурун авазы эскерип каан. Аванын чүрээ кайын эндээр, шынап-ла, оглу-школа дооскаш, төөгү факультетинче өө-ренип киреринге белеткенип турарын, авазы-ышкыш башкы болуксап чоруурун чажыр-байн чугаалаан. Володя ол күзелинге четкен.

Кызылдың күрүне университетинин төөгү факультетин дооскаш, аныяк башкы Владимир Кызыл-оолович Саая Берт-Даг-школазынга күш-ажылчы базымын эгелзэн. Ында башкылар коллектив, школанын өөреникчилери-даа аныяк башкыны аажок чылы-биле уткуп алган. Башкылаашкын ажилынче ол шымнып кирип, баш көдүрер чай чок чоруп турган. Хостуг үе-шагында база-ла өөреникчилери-биле бир-ле солун хемчеглер эрттирип турда, хонуктар, айлар эрткени безин билдирбес.

Бир катал Кызыл-Арыгда уругларнын коррекциялыг тускай школа-интернадынын директору, Тыва Республиканын өөредилге-зинин алдарлыг ажилдакчызы, РСФСР-нин улус чырыдышынын тергенин Клара Ивановна Комбу аныяк төөгү башкызын чалап, оон коллективинге өөредилге эр-гелекчи болуп ажилдаарын дилзэн. Ажил-ишчи депшилге аныяк кижиге өөрүшкү болурдан өске чүү боор деп, өглүг-баштыг звес, бот-борзун, чик-адак башкы чөпшээр-решкен. Байлак арга-дуржулгалыг Клара Ивановнанын удуртулгазы-биле чалгынналып ажилдап, башкы ажилынын хыын тып бар чораан. Ынчалза-даа чажындан-на бодап чорааны күзелин боттандырамы амыр звес болган. Акша-көпөөк чедишпес. Авазы, дуң-маларынга шаа-биле дузалажып чорза-даа, «бир дугаарында авамны дыштандырып, курорттадыр мен» дээн сөстөрүн ол утпайн чораан. Уенин негелдезинин аайы-биле ийги-дээди эртем чедип алырын ол шийтпирлзэн.

Новосибирск хоорайда Сибирьнин юридиктиг факультетинче бот-өөредилге-биле кирип алгаш, сессиялап чоруткан санында-ла, чанып кээрде, ол авазынга бир-ле белекти ыяап эккээр турган. Чылыг джемпер, чараш аржыылдан эгелзэш, херзэжен кижини каасталгаларынга чедир. А башкылар хүнү, Март 8 база авазынын төрүттүнген хүнүндө куспак долү чечектерни ыяап-ла сөңөп келир.

2003 чылда ийги дээди эртемни — юрист мергежилди чедип алгаш кээрге, ону Барыин-Хемчик кожуунун прокуратура-зынын улуг истекчизинге томуйлаан. Чап-танчыг өөреникчилер-биле ажилдап чораан башкыга чаа мергежилинин аайы-биле ажилдаары эге үезинде дыка берге турга-нын чугаалап-даа канчаар, ол билдингир херек-тир. Ынчалза-даа эгелзэнин эчизинге чедирип чаңчыккан аайы-биле ол баш көдүрбейн ажилдап кирипкен. Бедик квалификациянын, улуг харысалгалыг ажилдакчызы дээрзин коллегалары-даа эскерип каан. Республика прокуратуразы чыл санында «Эң эки истекчи» мөөрейни эрттирип турар. Коллективинин адын камга-лап Владимир Саая ол конкурска киришкеш, ийи чылын (2004 чылда — бирги черни, 2006 чылда — үш дугаар черни) шаңналдыг чер-лерни элзэш, кады ажилдап турары эш-хүндүткелин чаалап алган. Удаткан чок ол прокурорнун оралакчызы кылдыр депшзэн.

— Кызылга келгеш, эмгежок хей доку-ментилерлиг, папкаларлыг аар барбазын стол кырынга салып кааш: «Үш хондур уйгу-чыдын чок ажилдадым, авай, ам отчет ду-жаарым ол» — деп ора-ла, шай хайныр ара-зында удуй хона бээр кижии боор. Ол хире амыр-дыш чок ажилдыг. Оттуп келгеш, туп-тура халааш: «Кандыг чурттап ор силер, авай. Аыш-чемиңер, эдидер бар бе? Акша-көпөөңер бар бе? Ыаш-хөмүрүңер бар бе?» — дээш, соодукчуну ажыдып көрүп, херим-кажааны бакылап, нурттап олар байдалыны хынап, акша-көпөөкти харам

чокка муң-муну-биле берип каар. Студен-тилеп турар дуңмалары Надя биле Мергенге ай санында акша чорудуп бээр турду. Улуг азыракчывыска чоргаарланып-даа ханмас чордум. Аргажок чай чок ажилдыг тургаш-даа, хензиг када машиназы-биле халдып келгеш, ошкар-чыттап, боодал чечзэн сунуп, суй белзэн сөңней каапкаш: «Ажыл шуут чай чок, авай, буруудатпайн көрүңер» — дээш, дедир-ле халдып чоруптар-дыр ийин — деп, Валентина Шыырап-ооловна караа-нын чажын чодуп ора, оглуңуң дугайында чугаалаар.

Оглу дээш чоргаарланып чораан иеге таварышкан аар кажыдалдыг дугайында чугаалаар дээрде дыл безин ээлбес-тир. Албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, РФ-

Айсуу авашкылар.

тин Тыва Республика талазы-биле Истелге комитетинин Барыин-Хемчиктин районнар аразынын Истелге эргелелинин истелге кил-дизинин удуртукчузу, 2-ги класстын юризи Владимир Кызыл-оолович Саая айыыл-халапка таварышкыш, амы-тынындан чарыл-ган. Үжен-не харлап чораан аныяк удуртук-чу, чаш өпөя — дун төлү чырык өртемчейге чаяттынып төрүттүнүп кээрге, өөрүп уткуп алган ада, ынакшааны чараш уруг-биле куда-доюн дүжүреринге белеткенип турган чалыы оол Владимир Саая ынчалдыр хеп-хенертен Үстүү Оранче арлып үне берген. Төрүп каан незинге, душтуу кыска, ачай деп адап четтикпзэн чаш төлүңге, кады төрзэн-неринге, эш-өөрүңге ол кайы хире улуг чи-диригил дээрзи сөс чокка билдингир. «Ис-текчи бооп төрүттүмсө, а истекчи кылдыр ажил өөредир» деп чугаага удур, ол — бургандан истекчи, истекчи бооп төрүттүнген кижии» деп коллегалары сактып чугаалаар.

Иенин сеткилин чылыдып арткан өөрүшкү — бичии уйнуу Начын. Өскөн тудум оон ачазынга дөмөйи дам бар чыдар. Оон авазы Айсуу Юрьевна оглуң өскүссүретпейн, кадык-сергек, тодуг-догаа кылдыр өстүрүп олар.

Айсуу Өшкү-Саар Кызыл-Мажалыктын бир дугаар ортумак школазын алдын ме-даль-биле, Тыванын күрүне университетинин филология факультетин кызыл диплом-биле дооскан. Төрзэн школазынга орус дыл болгаш литература башкызы болуп ажил-дай берген. Аныяк башкынын баштайгы чедишкенин ынак эки көрүп, билип четти-гипкени өөрүнчүг. Башкылар аразында эрткен конкурска тиелекчи боорга, Влади-мир Кызыл-оолович аңаа шүлүк одуруг-ларын тураскаадып, оон ынакшаан кызы чүгө чараш звес, а эң угаанныг дээрзинге чоргааралын ында ол илереткен. Ынак эки айыыл-халапка таварышкыш чок болган соонда, оон ажилдап турган коллективи Айсуу Юрьевнаны чааскаанзыратпазы-биле боттарынга очулдурукчуладып ажилдадып

кирип алган соонда, ол Томскинин күрүне университетинин юридиктиг факультетин бот-өөредилге-биле доозуп алган. Эжинин орнун ээнзиретпейн, оон ажылдап турган эш-өөрү-биле кады истекчинин оралакчызы болуп ажилдап чоруур.

Ынакшаан аныяктар бо шагда харыл-азы СМС дээр каш сөс октажыр боор чүве болгай. Аныяк башкы Айсуу Юрьевнага ынакшаан аныяк удуртукчу Владимир Кызыл-ооловичинин чагааларынын хөйүн! Оларнын утка-шынарынын, дыл-домаанын чаражын. Чагаалары шупту орус дылда болду. «Холум үжүү багай болгаш, техни-каны ажыглап бижип ор мен» — дээш, ком-пьютерде парлаан чагааларынын чамды-зын чөпшээрел-биле номчудум. Оларнын бирээзи бо.

«Кудумчулап базып ор бис: сен, мен база ажы-төлүвүс. Олар дыка хөй (санап канчаар), дыка чараш! Бодувустуң төлдери-вис болгаш чараш звес аан, а шынап-ла, хе-рек кырында дыка чараш. Өртемчейнин буянныгларына олар кажан-на ийик, каа-ла ийик ыяап-ла дужарлар. Ынчан бистер — ада-иези оожум таалалга чоргаарланып олар ийик бис...

Бир-ле зоопаркта келдивис (Новоси-бирск, Москва, Стамбулда-даа болгай-ла). Хөөлбек кыдында шупту туруп алган бичии балык-байлаңнарны чөмгерип тур бис. Ынчап турувуста уругларывыстың эң хей-мери чаныксай берген хевирлиг, ыглаңынып эгеледи, оон улуглары ада-иези бистерни дыңнап каар ийне дээш ону соксадып тур, чүгө дие олар чараш аңчыгаштарлыг чер-ден ам-даа чоруксабайн турары билдингир. Көөрүмге, сээң чаражыңны! Эң-не чараш хөй ажы-төлдүг ава-дыр сен, эргимим...

Ам база катал божудулга бажынынын сонгазынын баарында тур мен (беш ду-гаар!). Кады келген эштеримде мени кээр-геп турарлар-даа бар, меңээ адааргап ту-рарлар-даа бар. Кээргеп турарлар дээрде боттары хөй ажы-төлдүг болурундан кор-гарлары-дыр ийин. А адааргап турарлары дээрде, угаанныглары-дыр.

Сен сонгадан бакылап келгеш, беш дугаар өпөяны көргүзөр арга чогуңну, ону минута бурунгаар эмзирип каарыңга эмчи сестралары алгаш барганын имнеп тайыл-бырладың...

Спорту оглуус 2 алкан. Алгебрада. Ол дээш оглуусту аттынып: «Адаң ышкыш санга кошкы, ону дөззэн-дир сен» — деп кончуттунуп тур сен. Мен ыттавадым, шын чүвени чүү деп чүү дээр мен. Чеди хонук бурунгаар оглуус Сибирь регио-нунун элээдилер аразынга эрткен мар-гылдаага чемпион болган (та шыдыраага болзун, та хүрешке, та бокс, та теннис болзун, дөмөй-ле). Ии, чоргааранчынын...

А бөгүн кирип кээримге, сонгаже көрүп алган тур сен, карактарың чаштыг, чүгө дие мен ажылымдан б шакта келгеш, чөргөктөр чугжур болган бодум чүс дугаар катал сө-зүм эзлевейн, оранчок орай калгып келгеш, сени ошкаарындан-даа коргуп, буруулуг болдум дээринден безин дидинмейн, кээр-генчим аажок аларган сенче көрүп алган тур мен. Көрүп алгаш турарымга сеңээ ынаам улам кыптыгып, ам-даа көрүп алгаш оруксаам кели берди. Сеңээ эмин эрттир ынак-тыр мен. Сени көрүп-ле, көрүп-ле орза...

Сээң Володяң.

Володянын күштүг ынакшылы Айсуу авашкыларнын оруун бүгү назыда чырыдып артар. Авазы Валентина Шыырап-ооловна база дуңмалары — кайызы-даа акызынын дуза-деткимчезин көрүп чорааш, дээди эр-темниг эмчилер болган. Надежда Кызыл-ооловна Шыдыраа биле Мерген Кызыл-оол-ович Саая оларнын сеткилинге өшпес сыл-дыс болур. Ону бодап кээрге, Владимир Кы-зыл-оолович Сааянын амыдыралы улуг утка-шынарлыг болгаш төнчү чок болганы ол-дур. Оон узун оруун оглу Начын улам-чылаар.

Светлана БАЛЧЫР.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистин эргим, хүндүлүг ававыс, кырган-ававыс
Тызылаа Хуураковна ДУНЧЕНМЕЙ ноябрь 22-де
70 харлаар база ававыс Айлана Дугар-ооловна
ЛОПСАННЫҢ төрүттүнген хүнү.

Тызылаа Хуураковна хөй чылдар дургузунда
Чаа-Хөл кожуунун төп эмнелгезинин божуур
бажың салбырынга ажилдап чораан.

Чоок кижилеривиске төрүттүнген хүннерин
таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзе-
вишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Авамның сээң холдарың
Ажыл кылгаш, тура дүшпес.
Авамның сээң сагыжың
Ажы-төлү дээш оожургавас.

Ойбак-дыдыкты, балыг-бышкынны,
Хомудалды, муңгаралды дегерезин
Авам караа чандыр көрбейн,
Авам чүрээ эндег кылбайн,
Ажы-төлү бистерни
Амдыгаа дээр карактал чор.
Сенээ мен ынак мен,
Сенээ мен четтирдим деп
Ылап чүрээм ханызыңдан
Ынак солунунуң «Шынны» таварыштыр
Черге чедир мөгейип,
Четтиргеним илереттим —
Эргим, ынак мээң авам.

Уруу Саяна, оолдары Мерген, Чечен.

«Кежээ кижилер ажил сураар, чалгаа кижилер дыжын хараар»

Бистин ада-өгбелеривис амыдыралдың дөзү
күш-ажылда дээрзин кончук эки билип чорааннар.
Оларга күш-ажылдың бөдүүн философиязы
шагда-ла үзе сөглеттинген: «Олутта — олча чок,
чыдында — чыргал чок», «Кежээниң мурнунда —
хүндү, чалгааның мурнунда — кочу», «Кежээ кижилер
ажыл сураар, чалгаа кижилер дыжын хараар» дээн.

Үстүнде одуругларга хамаарыштыр ачамның,
Даш-оол Кокевич СААЯНЫҢ, дугайында
чырыткызы, ынак солуну «Шын» дамчыштыр оон
ажыл-ишке бүгү назынында бердингенин чоргаар-
ланып бижикседим. Ол 1943 чылдың апрель 8-те
Аянгаты сумузунга бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүт-
түнген. Бо хүннерде Каа-Хем кожуунун Усть-
Бурен сумузунда көдээде хүндүлүг пенсияда
олурбушаан, хөй санныг уйнуктарына деткимчени
көргүзүп, ажы-төлүнүн хууда малын азырап, тудуп
амыдырап-чурттап чоруур.

Ачам шеригден халажып келгеш-ле, чолаачы
мергежилдин чедип алгаш, Ак-Довурак хоорайның
АТБ-зинге 15 чыл база Кызыл-Мажалыктын
сельхозхимиязынга 3 чыл дургузунда чүгүлэ эки
диртип шаңнал-макталдыг ажилдааш, 1984 чылда
ажыл-көдөзүгүзү Каа-Хем кожуунче көжүп кээп
чолаачылап, «Кызыл тук» совхозтун сайзыраа-
рынга үлүг-хуузу кириштирип, чонга хүндүткел-
диг суму депутатынга каш дакпыр сонгудуп
ажылдаан. 1994 чылдан эгелеп «Ай-Чүрек» аттыг
арат ажил-агынын ажыдып ажилдааш, чылдың-
на малчыннарның «Наадым» байырлалына
өртектиг белектер, хүндүткелдиг бижиктер-биле
шаңнал-мактадып-даа турган.

Бо хүннерде безин ачамның хары улгады
берген-даа болза, ажил чокка олуруп шыдавазын
бирде кээргеп-даа, бирде аңаа чоргаарланып, ачам
дег эрес-кежээ, мерген угаанныг ада чок боор
деп бодап-даа олурар мен. Кижилер сеткили ышкаш
көдээден, мал-магандан дыштанып, уругларының

суурда бажыңнарынга элээн каш хонуп, дыштанып
олурар ирги бе дээринге, келзе-ле, чаңгыс хонза-
ла, хонар. «Ажыл кылбазымга, аарый бээр ышкаш
мен» деп чугааланза-ла, дедир чаныптар. Ажыл-
амыдыралга ынчаар бердинген, дыштанып дыжын
безин билбес кылдыр кырган-авамның чааскаан
арткаш, (кырган-ачам, ачам бир харлыг турда-ла,
репрессияга таварышкаш, ээл келбейн барган,
сөөлүнде агарткан) кадыг амыдыралга өөредип,
кижизидип алганы база көшкүн амыдыралдыг ада-
өгбелеринин генетиктиг дөстери ажы-төлгө ол хире
быжыгып сиңиккени ол боор деп бодаар мен.
Ачам үргүлчү бисти уругларын кезээде чагып,
сургал олурар. «Бо шагда бис ышкаш ынчаар
ажылдаар ажил чок болганындан амгы үеде чүгүлэ
демнежи ажилдаар ужурулуг база ажы-төлүнү
эрткен төөгүнү сонуургап чоруур кылдыр өөредип,
кижизидип чорунар. «Ала мал ооттап чор» — деп
чугаалаарга, ол домактын утказын билбес боор-
дур. Ак, кара дизе, билир, ала дээрге, билбес,
«ооттап чор» дээрге, билбес, «чемненип тур»
дээрге, билир боор-дур. Согааш, бала, деспини
ажылгавас-даа болзунарза, сонуургадып, тыва
эдилелдерин дугайында хөйчү чугаалап берип,
каая, чүгө ажылгаварын школадан аңгыда
өөрединер. Ол эң-не эки кижизидилге ол-дур» —
деп олурарын черле утпас мен.

Чайгы дыштанылгада чаагай быжырган хлевин,
соктаан далганын, дүлген, ыштаан эддин, ааржы,
курудун чип алыр дээн уруглары, уйнуктары
аалындан чайладыр үзүлбес.

Ачавыска эрте-даа берген болза, «Адалар
хүнүн» таварыштыр эң-не кол кадыкшылды, өөрүш-
кү-маңнайны база бистин аравыска арга-сүмезин
берип, ам-даа хөй чылдар ишти амыдырап-чурт-
таарын сеткиливистиң ханызындан күзээр-дир бис.

Чойганмаа САЛЧАК.

Усть-Бурен сумузу.

Күш чок деп санаар

Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожуунун Чал-Кежиг сумузунун чагыргазының сүлделиг төгерик
таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган
харысгалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы цеде квартира садып алыры
— амгы цениң экономиказының
турум эвес байдалдарында
силерниң акшаңарны камгалап
алырының эң эки аргазы-дыр.
ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР
САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-
БИЛЕ ДАРААЗЫНДА
ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422)4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная
кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ
ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН
таварыштыр ипотекага ап
болур.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Кабыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 кабыт тууйбу бажың	3 тип 3	97,80	11,50	2,3,4

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин
талазы-биле яамызы.
Кол редактор С. С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-
торнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия
— 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөр-
диге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09, очулга —
2-03-87, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7440. Чагыг 136. Номерни парлаггаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АЛБАН-ДУЖААЛЫНДАН ХАЛ

Прокурор хыналдазының соонда муниципалды
хаакчыты албан-дужаалындан халаан.

Кызыл хоорайның мэринин оралакчызы Борис Очур
Федерациязынга муниципалдыг албан дугайында» Фе-
хоойлуда доктаадып тургускан чурумну хажыдып тура
найысылалдың прокуратуразы илереткен.

Үстүнде адаттыгган хоойлу езугаар албан-хаакчыт кижилер
организациязының удуртулгазынга ажилдавас ужурулу
хоорайның мэринин оралакчызы Борис Очур муниципалдыг
хаакчыттын албан-дужаалынга бо чылдың июнь 1-де томуй-
үеден бээр «Сардаана» КХН коммерция организациянын
болгаш тургузукчуларының бирээзи база болуп, сайгарлык
чорудулганы уламчылап келген. Кызыл хоорайның прокурору
дыг хоойлужудулганың ол хажыдышкынын чайладырынын
негелдени Кызылдың мэринче кириген. Ону сайгарып турда Б
билдиринишкин киригеш, албан-дужаалдан хостаарын дилэ
хоорайның мэринин айтышкынын езугаар мэринин тудуг та
оралакчызы Борис Очурну албан-дужаалдан хостаан.

Татьяна КО

Кызыл хоорайның прокурорунун дузала

Чарлал

Ноябрь 24-те Булуң-Терек ортумаак школазын Мар
Ховалыгович Меңниг-оолдун ады-биле адаар деп байырлал та
чылдагааннар-биле хуусаазы билдинмес кылдыр чылдыр
Тодаргай хүнүн солунга чарлаптар.

Орго

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Мээң өөм ээзи, чаптанчыг, чаш кызының ынак ачазы
Алексеевич МОНГУШТУ сөөлгү оруунче үдээринге у
деткимчезин көргүскен хөй санныг төрелдеривиске, чонув
өөрүвүске четтиргенивисти илереттивис.

Катап база эглип келем

Чашкы шаавыс ынакшылын кайывыс-даа
Чаңгыс катап душчу бергеш, тыпчып алгаш,
Ынакшылдың эргим, ынак чалыы өйүнде
«Ынак мен» деп кайывыс-даа даңгыраглаан.
Алдын хүн дег арыг, шыңчы ынакшылдан
Амыдырал чараш чечээ частып үнүп,
«Авай» дээштиң, «ачай» диггеш эргеленир,
Аравыста кыстыг болуп чурттадывыс!
Эжим сени кара холдуг өлүрүкчү
Кара черже менден чаргаш, алгаш барды!
Каттыраңнаан шырай-арның, аажы-чаңың
Караамга бо көстүп кээр-дир, эргим эжим.
Чаптанчыгбай уруувустун «ачай» дээри
Чаагым куду чаштар-биле бадып туру!
Чалыы, чараш чуртталгавыс удазыны
Чаптылбайн-даа, ара үстүп чыдып калды.
Эргим эжим, катап база чедип келем.
Эргим чүрээм сенээ чынның эргеленин!
Узун дүне уйгум келбейн уруум-биле
Удуп чадап, сени манап ор мен, сарыым!

Өөнүң ишти Алена Бегзи, уруу Сайл

Октябрь 26-да өг-бүлөвистиң чөлөнгижи, уругларының ын
кады чурттаан эжиниң бүзүрелдиг, ынак эки Мерген Чечек
МОНГУШ айыыл-халапка таварышкаш, кады төрээнеринден, х
чоок кижилеринден кезээ мөңгөде чарлып чоруткан. Кончук б
бистин ажыг-шүжүүвүстү үлөжип, бистерге материалдыг
моральдыг дуза чедирген Алдан-Маадыр школазының колле
профкомга, Алдан-Маадыр суму чагыргазына, Сүт-Хөл
чагыргазы М.К. Кызылга, С.А. Соскутка, кожуунун өөредилге ки
начальниги Т.Д. Монгуш, Лидия Семис-ооловнага, Наталья Чоо
амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчы дарга К.С. Ос
өг-бүлөзинге, суурнун албан организацияларына, оглувустун
аваларына, даай-аваларына, даайларына, күүйлеринге, хө
чараш угбаларына, честелеримге, кудаларывыска, кернивиске,
төрээнеринге, чаңгысклассчыларына, таксист эштеринге, акы
чааваларына, дуңмаларына, ырак-чооктан келген бүгү-ле тө
виске, чонувуска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөг
Ада-иези, өг-бүлөзи, кады төрээнери

Бистин ынак ачавыс, кырган-ачавыс күш-ажылдың болгаш
хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи Кыргыз Са
ЛАМАЖАПТЫҢ мөчээни-биле сөөлгү орукче үдешкен хөй
төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, Тываның Ст
эргелелинге, Тываның Хөй-ниити палатазының кежигүнү М.М. Ма
чер болгаш өңчү хамаарылгаларының сайыды С.Т. Кызыл-оолга,
Баштыңының Эрзин кожуунда төлээзи В.М.Сынаага, Эрзин
чагыргазына, Эрзин кожуунун Төлээлекчилер хуралының де
рынга, Эрзин кожуун эмнелгезинге, республиканың 1 дугаар э
зинге, Тыва Республиканың лаборатория ажилдакчыларының
Тейиниң № 1 школазының башкыларына биске берге үеде мө
болгаш материалдыг дузаны чедиргенинге четтиргенивисти иле
Ажы-төлү, уйну

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.сч.т. № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
кацияларга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Рес-
публикасы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүт-
түрүттүң дугаары-ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кра-
сноармейская) Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редак-
цияга келбейн барып болур. Айтыттынган саннары болгаш өөр
фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.